

"קופסה שחורה" של עמוס עוז
בעבותות אלטרמן, המקרא ואחרים*
 – עיון אינטרקסטואלי –

מבוא

א. העיון האינטרקסטואלי כמתודה פרשנית

העיון האינטרקסטואלי המקובל בספרות¹ – ולאחרונה גם במקרא² – מצביע על יחסי גומלין בין יצירות ספרותיות מתקופות שונות; ואילו הקשרים הלשוניים והענייניים שבין הטקסטים המשווים – מאפשרים לגלות את שהצפין הסופר.

מתודה פרשנית זו תידון להלן בניתוח ספרו של עמוס עוז "קופסה שחורה" – בזיקה לשירת אלטרמן (ואחרים) ולספרות המקראית (והמדרשים המתאימים).

רומן המכתבים "קופסה שחורה" מיטלטל בין המוטו שבראשו, אשר בו מצוטט חלק משירו של אלטרמן "הבכיי", ובין מזמור מספר תהילים, שמצוטט כמעט בשלמות – בסופו. עובדה זו מצביעה על כך, שמצוי ברומן קשר אינטרקסטואלי עם שירת אלטרמן ועם מקורות מקראיים, ורומזת לכך שייתכנו קשרים נוספים עם תשתיות אלה. ואכן, שירים רבים של אלטרמן מבצבצים בגלוי ובסמוי בטקסט. חלק ניכר מהשירים יהיו, על-פי הצפוי, מ"שמחת עניים", שממנו נגזר המוטו של הרומן:

ברובד הגלוי של "שמחת עניים" מעוצב קשר סימביוטי-פתולוגי בין גבר לאישה, בין גבר, שהיה נשוי, ונפטר לא מכבר, ובין אשתו שנשארה אחריו. גם לאחר מותו ממשיך הגבר לפקוד את בית אשתו ואיננו מאפשר לה לחיות את חייה.

תאריכים: עיון אינטרקסטואלי, מעגל עולמים, נחש, תהיה על הראשונות, ואהבת לרעך כמוך.

* מתוך עבודת הדוקטורט "אינטרקסטואליות ברומנים של עמוס עוז", שהוגשה לאוניברסיטת בר אילן המחלקה לספרות עברית בהנחיית פרופ' דב לנדאו.

1. בן דב ניצה, אדיפוס ברמת לוטן, על הזיקות בין ספרו של עמוס עוז "לדעת אישה" לשני מחזות של סופוקלס, הארץ, 3 באוקטובר 1990 עמ' 3-4, וכן יצחקי ידידיה, הפסוקים הסמויים מן העין – על יצירות א"ב יהושע, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 1992 ועוד.
 2. י. זקוביץ, מבוא לפרשנות פנים-מקראית, אבן יהודה, רכס, 1992.

שנתון "מע" – תשס"ה כרך י'

גם ברומן "קופסה שחורה" מצוי זוג, שהתגרש לפני שבע שנים; בני הזוג לא הצליחו להתנתק איש מרעהו, אף-על-פי שאילנה נישאה בינתיים לסומו, ולבני הזוג החדשים יש בת משותפת, אילנה.

הדים לשיריו של אלטרמן מצויים ברומנים שונים של עוז, וגם ב"קופסה שחורה" לא נפקד מקומה של שירה זו.

1. נחש נשך נחש

ב. הנחש הקדמון בתוככי גדעון ואילנה

בין הספר "קופסה שחורה" ובין שירת אלטרמן – מתקיימים קשרים גלויים וקשרים הסמויים מן העין. כאמור, המוטו של הספר הוא חלק משיר של נתן אלטרמן, ומופיעים בו שלושה בתים מתוך השיר "הבכיי" מ"שמחת עניים". במהלך עלילת הרומן, במעמד חשוב ומרגש, שבו מקבלת אילנה את גט – כותב אלכס גדעון, נותן הגט, פתק לאילנה שממנה התגרש, ובו הוא מצטט את דברי הדובר (החולד או הנחש) מהשיר "החולד" מ"שמחת עניים" של אלטרמן:

"את עַצְבֵּת ראשי המקרים,

את יגון צַפְרָנִי הגְדוֹלוֹת,

את שִׁמְעֵינִי בְּנֶפֶץ הַטִּיחַ,

בְּחֵרוֹק הַרְצָפָה בְּלִילוֹת³.

עצם השימוש בשיר זה מצביע על קשר עמוק של אלכס גדעון עם אילנה, גרושתו, על מקומה בחייו, והוא רומז לסימביוזה ביניהם. מכותרת השיר ה"חולד" מבצבצת העובדה, שהדובר רואה עצמו כחולד, החותר מתוככי הקיר ומצוי גם מתחת לרצפת חדרה של אשתו האלמנה. בהמשך השיר יזוהה הדובר גם כנחש – באמצעות אילוזיה מקראית, הקשורה לעונשם של אדם הראשון והנחש: "לא לשוא עֲקַבְיָךְ אֲשׁוּף". משפט זה מזכיר, כמובן, את דבר ה' לאדם הראשון בעקבות החטא הקדמון: "הוא ישוּפֶךָ ראש, ואתה תשופנו עקב"⁴.

3. אלטרמן נתן, שירים שמכבר, תל-אביב הקיבוץ המאוחד, 1972, עמ' 161. עוז, קופסה שחורה, עמ' 152 (להלן: אלטרמן, שירים שמכבר, 1972).

4. בראשית ג', 15.

שנתון "le" – תשס"ה כרך י'

גם ב"קופסה שחורה" מצוי נחש, שהרי אילנה מכנה את גדעון – צפע: "ולפתע, כמו צפע, היית מזדקר לפני ומתיז אל תוך השיחה"⁵. גדעון כותב אל סומו ומכנה עצמו נחש זקן וחולה. על-פי האנלוגיה בין "אתה תשופנו עקב" לבין "לא לשוא עקבך אשוף" – דווקא אילנה היא הנחש הקדמוני, אבי אבות החטא והפיתוי, וגדעון, הנמען, שציטט שיר זה, הוא שישוף את עקבה, ובכך שניהם הופכים לנחש. מהעובדה, שבהמשך השיר "החולד" מתקיים קשר עם המקרא – עולה שוב הקשר המשולש: עוז-אלטרמן-תנ"ך. קשר זה, שנכרך בנחש הקדמוני המקראי, מעגן את הקשר הסימביוטי והפתולוגי של משיכה-דחייה שבין אילנה לפרופ' אלכס גדעון באותו קשר קדום, שמעצם בריאתו ובמהותו נועד להיות קשה, מורכב ומסובך: הקשר של אישה, נחש וגבר. בכך נרמז לנו, שכבר מימות בראשית נועד הקשר הקמאי שבין הגבר לאישה להיות קשר פתולוגי. הרמיזה לנחש המקראי בספרנו מעצימה את מורכבות הקשר בין אילנה ובין גדעון, ומצביעה על המשיכה הפיזית העזה שבין שני הגיבורים, מה גם שהמדרש מוסיף ומספר, שהנחש המקראי התאוה לחוה, ועל כן פיתה אותה⁶.

ראוי לציין, שגם פרויד רואה בנחש סמל פאלי, ובתאוריה שלו הוא טוען, שהנחש הוא סמל מיני גברי.

גם השיר "הזר מקנא לְחַן רעייתו", שאף הוא כלול "בשמחת עניים" – נמצא בסמוי ברומן: **"יבלכתך אל משכב בשנים... לא תנוסי מאיש העינים"**⁷. ואכן גם גדעון הוא איש העיניים בקופסה שחורה, והוא רודף באופן תדיר את אילנה במהלך חייה עם סומו.

בקובץ "שמחת עניים" לאלטרמן מופיע בעל מת (המת החי), המתדפק על דלת רעייתו ומתבונן בה מבעד לחלון הזכוכית.

דבר דומה מתרחש ברומן "קופסה שחורה":

גדעון, שאילנה התגרשה ממנו לפני שנים רבות, מיטלטל בכדור פורח ומחזיק את אילנה ומשפחתה כל השנים על מסך הרדר שלו⁸, וכן מופיע גם הוא בחלומותיה של אילנה כאותו מת חי, שצץ ומתגלה בכל מקום ובכל זמן. גדעון כה דומיננטי בעולמה של אילנה, עד שהוא משפיע אפילו על סומו, בעלה הנוכחי, כפי שסומו עצמו מעיד במכתבו לגדעון: **"כל השנים, שהייתי נשוי לה, הצל הטמא שלך לא סר מעל חיינו. מה שלא התאמצתי שמעתי אותך צוחק אלי**

5. עמ' 71, וכן עמ' 40, 60.

6. רשימי לבראשית ג', 1 – בעקבות בראשית רבא י"ח, ו.

7. אלטרמן, שירים שמכבר, 1972, עמ' 159-160.

8. עמ' 8.

שנתון "לע" – תשס"ה כרך י'

מהחושך⁹. מכאן נראה, שגדעון נוכח באופן תדיר בתודעתם של סומו ואילנה, ואפילו סומו לא הצליח להשתחרר מהשפעתו של גדעון. המצב הסיוטי ברומן קשה מהמצב שבשירו של אלטרמן, הן משום שדמותו של גדעון מופיעה בעיני רוחו של סומו, והן משום שגדעון עצמו איננו יכול להשתחרר מדמות אשתו. אילנה מופיעה במחשבותיו ובחלומותיו. ברגעים מרגשים בחייו הוא נזכר בה, והיא מתדפקת על דלתו כמו המת החי של אלטרמן, וכמו אשתו המתה של סימן טוב מ"חגיגת קיץ"¹⁰, שבאה לפקוד אותו לאחר מותה.

גדעון מוסיף וכותב לאילנה: **"הלא כל השנים האלה רק איתך יכולתי לשכב, כשאני לוקח למיטתי איזו מעריצה קטנה... את מופיעה ונדחקת ביני לבינה"**¹¹. מכאן, שאילנה וגדעון לא השתחררו איש מרעהו, והם עדיין נכספים ונמשכים זה לזה. קשר זה מזכיר בעוצמה רבה יותר את הקשר, שמעוצב בשירו של אלטרמן, שגם בו מופיע הבעל המת ומתערב בחיי אשתו (הממשיכה לחיות את חייה): **"ובלכתך אל משכב בשינים, וביצוע זדים תשעטי, לא תנוסי מאיש העינים, המצעק לך אשתי אשתי"**¹².

עוז חיבר בספרו זה את המת החי מ"שמחת עניים" עם מרת סימן טוב המתה מ"חגיגת קיץ", וכך גדעון נוכח תדיר בביתם של אילנה וסומו, ואילו היא נוכחת באופן תדיר במיטתו, שעה שנמצא עם אישה כלשהי.

אילנה משווה את הקשר בינה ובין גדעון לקשר שבין הבעל המת החי לרעייתו מהשיר של אלטרמן, ובמכתביה פונה היא לגדעון ואומרת לו: **"למה לא תחצה את ישימון השלג... קח אישה וונה לה בית..."** (ציטוט משיר ידוע של שלום חנוך¹³) **"...ואצבעותיה תצאנה לשוט בין תלתלי חזך. אתה תעצום עיניך. אז אבוא גם אני ואחליק כמו אַוּוּשָה ביניכם/ ובחושך אתה ואני שנינו נצחק בלי קול. שד ובקבוק שלי"**¹⁴.

אילנה כמהה לקרבתו של גדעון ומוכנה להיכנס אל מיטתו תמיד בכל עת. גם כאשר יהיה עם אישה אחרת, מוכנה היא לפקוד את מיטתו. אילנה מודעת במפורש לכך שגדעון אף הוא איננו מסוגל להשתחרר מרגשותיו כלפיה, ועל כן ברור לה, שגם כאשר הוא נמצא עם אישה כלשהי,

9. עוז 1986, עמ' 192.

10. אלטרמן, "חגיגת קיץ", **מחברות לספרות**, תל-אביב, 1965, עמ' 14, 48-49.

11. עוז 1986, עמ' 87.

12. אלטרמן, **שירים שמכבר**, 1972, עמ' 159-160.

13. חנוך שלום, "קח לך אישה", כנרת (קלטת שירים), 1980.

גם בשירו של שלום חנוך אין הגבר יכול להשתחרר מן האישה: מצד אחד, הוא רוצה להתרחק ברכיבה ממנה, ומצד שני, הוא שומע את צחוקה ואת הצעתה להינשא ולבנות בית.

14. עוז 1986, עמ' 153.

שנתון "ke" – תשס"ה כרך י'

אפילו בסיטואציה אינטימית, הוא מצרף אותה לסיטואציה זו, והיא נמצאת ביניהם. בעצם, גם היא יכולה היתה לצטט לפני גזעון את אותו היגד משירו של אלתרמן (שהוא כתב לה בזמן מתן הגט). גזעון הוא לה **"עֲצֵבֶת רֵאשָׁה... וַיִּגּוֹן צִיפּוּרְנִיהָ הַגְּדוּלוֹת"**¹⁵, גם היא מעוניינת, שגזעון ישמע אותה בנפץ הטיח ובחירוק הרצפה בלילות. היא חולמת על גזעון, וכמו המת החי, מופיעה על משכבו. אכן שורותיו של אלתרמן "לא לשוא עֲקֵבֶיךָ אֲשׁוּף" – יכולות להיאמר בפי אילנה עצמה בשינוי ניקוד, ואז המילה "עֲקֵבֶיךָ" – מתייחסת לעקביו של גזעון, בעלה הקודם. נמצאנו למדים, שהמודל של הקשר הסימביוטי גבר-אישה-נחש מתקיים בספרנו באופן הדדי: גם אילנה וגם גזעון יכולים לשחק בתפקיד אדם, חוה והנחש ולהתחלף בתפקידים. מודל זה עוצב ביצירה באמצעות תופעות אינטרטקסטואליות.

כאמור, אילנה מופיעה בלילה במיטתו של גזעון, מסיתה ומפתה אותו. **"וְאִזּוֹ כֹּאשֵׁר תִּהְיֶינָה שְׂנֵיכֶם יַחַד... אֵתָה תִּעְצוֹם עֵינֶיךָ וְאִזּוֹ אֲבֹא גַם אֲנִי וְאֶחְלֹךְ כְּמוֹ אוֹשֶׁה בֵּינֵיכֶם"**¹⁶.

תיאור זה תואם את מה שמספרים על מנהגה של הלני, מלכת יוון, להופיע מדי לילה במיטתו של ר' יוסף דילה ריינה ולפתות אותו לדבר עֵבֶרָה¹⁷. ייתכן, שמסיבה זו נקראה גיבורת הרומן –אילנה, שם דומה לשמה של הלני, מלכת יוון. השערה זו, שאילנה היא הלני, מחדדת ומעצבת את הקשר הסימביוטי המיוחד, האמיץ וההרסני, שבין גבר לאישה – בכלל, ובין אילנה לגזעון – בפרט.

15. על-פי אלתרמן, "החולד", שירים שמכבר, 1972, עמ' 161-162.

16. עוז 1986, עמ' 158.

17. שלום גרשום, "למעשה יוסף דילה ריינה" ציון, ה' (מאסף), תרצ"ג, עמ' קכד.

וכן: באנד א', גאלדענע קייט, גיליון 46, 1963, עמ' 187-189.

יוסף דן הסיפור העברי בימי הביניים, כתר ירושלים, 1974, עמ' 222-237, וכן עמ' 262-264.

ש"י עגנון פרסם שיר ביידיש שנקרא "ר' יוסף דילה ריינה". כאשר הדפוס עגנון שיר זה, הוא עדיין נקרא בשמו המקורי, "טשאטשקיס (יידישעס וואכנבלאטט, שנה א', גיליון 8, 1903.7.17).

סקד גרשון, אמנות הסיפור של עגנון, ספרית פועלים, מרחביה ותל-אביב, 1976, עמ' 326 הערה 33.

סקד מצביע על מקורות שונים לסיפור זה ומציין, שעגנון מתייחס לסיפור זה בסיפוריו: "סיפור פשוט" "והאדונית והרוכל".

ב"סיפור פשוט" (עגנון ש"י, "סיפור פשוט", שוקן, עמ' קצד) אנו עדים לדיאלוג דמיוני בין הרשל למינה: "ובכל לילה אני הולך אצלה. כשאני ער אני הולך ברגלי, וכשאני ישן מביא אותי אצלה." "היינריך, כלום לא החלפת עצמך ברבי יוסף דילה ריינה שהסמך מ"מ היה מביאו כל לילה אצל הלני מלכת יוון?" "לא, מינה. איני מחליף עצמי בשום אדם, ר' יוסף דילה ריינה לחוד, ואני לחוד".

גם הסיפור "האדונית והרוכל" (עגנון ש"י, בתוך: סמוך ונראה, ירושלים ותל-אביב שוקן תשל"א) מקיים קשר אינטרטקסטואלי עם סיפור זה, ואכן האדונית בספר של עגנון נקראת הלני, והרוכל היהודי – יוסף, כמו הדמויות בסיפור המקורי. בשני הטקסטים מתקיימים אלמנטים משותפים נוספים, כגון זה שהלני-גויה, והרוכל-יהודי, ומתקיים קשר חזק של משיכה רגשית פיזית בין יוסף והלנה-הלני. הלני היא אישה ערפדית – לילית. היא רוצחת את בני-זוגה ועומדת אף לפגוע ביוסף, הרוכל היהודי.

עוז שאב ממקורות אלה את האלמנט של הגבר, שמגיע למיטתה של הלני היפה: גם בספרנו מגיע גזעון למיטתה של אילנה (הלני) בחלום הלילה, ואף היא מצטרפת באופן סוריאליסטי למיטתו. ייתכן, שגם מוטיב המת החי של אלתרמן ניזון ממקור זה של יוסף, שהגיע למיטתה של הלני. בשיר "הירח עולה" מעצב אלתרמן דמות של אישה כחולת זקן, שרוצחת את בעליה ומנסה לפתות את סימן טוב, שומר היער שהתאלמן ("חגיגת קיץ" עמ' 14).

שנתון "ke" – תשס"ה כרך י'

בספרנו מתקיימת רדוקציה כלשהי לסיפור הפנטסטי על רבי יוסף דילה ריינה, התואמת את רוח הספרות המודרנית. (רבי יוסף דילה ריינה היה מקובל חשוב ורצה להחיש את בוא הגאולה, ואילו גדעון, גיבור סיפורנו, רחוק מעולם הקבלה ורחוק ממוחשבות על גאולה כלשהי ולועג לגישה משיחית בכלל. גם אילנה איננה מלכה – בסך הכול היא נשואה לסומו, ומעמדה די נחות).

הספרות המודרנית מתייחסת לעתים לסיפור פנטסטית והופכת אותה לסיפור ריאליסטי בנלי, אך אין בכך כדי לבטל את הקשר הפתולוגי המסובך, שיכול להתקיים בין בני הזוג¹⁸. דמות ידועה נוספת היא דמותו של רבי יהודה הנשיא, המבצבצת מבין שורות ספרו של עוז ומבין השיטין של שירי "שמחת עניים", ובמיוחד – מבין שורות של שיר נוסף של אלטרמן: "המשתה".

במסכת כתובות ק"ג, ע"א – מובא מדרש על רבי יהודה הנשיא, שהיה מבקר בביתו בלילות שבת גם לאחר מותו. "נר יהא דלוק במקומו, שולחן יהא ערוך במקומו, מיטה תהא מוצעת במקומה.

מאי טעמא? כל בי שמשי (ערב שבת) הוה אתי לביתה...".

נראה, ששיריו של אלטרמן: "הזר מקנא לַחַן רעייתו", "המשתה" ושירים נוספים מ"שמחת עניים" – מקיימים קשר אינטרטקסטואלי עם המדרש הנ"ל. בייחוד בולט הקשר בין השיר "המשתה" ובין המדרש, משום שהשיר מתאר אוירה של ערב שבת: "**הנה הנרות והיין והנה הפת לברך**" – זמן, התואם את הזמן שציין המדרש (לילות שבת).

גם הסיטואציה בשני הטקסטים זהה: הגבר המת פוקד את בית רעייתו – על-פי המדרש הנ"ל ועל-פי השיר, ואכן, הדובר בשיר אומר לאשתו: "**והבטת כה וכה ואיש אין וידעת כי אני אורחך**"¹⁹. למעשה, גם "בקופסה שחורה" אילנה וסומו מביטים סביב ויודעים, שגדעון הוא אורחם. גדעון, המרוחק מאילנה מהלך יבשת – גם הוא מודע לנוכחותה מולו.

גם שירו של אלטרמן "החולד" שמופיע ברומן – מעצב קשר מיוחד, קשר אמיץ וסימביוטי בין גבר לאישה, קשר המקביל לזה שמעוצב ב"קופסה שחורה". הקשר בין אילנה לגדעון היה

18. בלבן א', (אל הלשון וממנה, תל-אביב, עם עובד, 1986, עמ' 176) מתייחס אל אילנה – כאל הלנה, אך באופן שונה: בלבן טוען, שבדמותה של אילנה מהדהדות תפיסות ארכיטיפיות אופייניות של האישה. סירלוט מציין שלושה צדדים מרכזיים בדמות האישה: ראשית, כבתולת-ים. כלאמיה או כמפלצת היא קוסמת לגבר ומדיחה אותו מדרך האבולוציה. שנית כאס או כ-MAGNA MATER (= האם הגדולה) היא מתייחסת ליסוד נעדר הצורה של המים והלא מודע. ובשלישית – כעלמה הלא ידועה, האהובה, או האנימה בפסיכולוגיה של יונג. גם יונג מציין, שהקדמונים ראו את האישה כחיה – (יסוד אימפולסיבי אינסטינקטיבי), הלנה – (היסוד הרגשי), סופיה – (אינטלקט) או מאריה – (היסוד המוסרי). ואכן, למול שכלו המושחז של גדעון – אילנה - הלנה מייצגת ברומן דמות, המופעלת על-ידי רגשות בלבד.

19. אלטרמן, **שירים שמכבר**, 1972, עמ' 164.

שנתון "kle" – תשס"ה כרך י'

קשר חזק ואמיץ, שאפילו הגירושים והפירוד לא יכולים היו לנתקו, ומים רבים לא כיבוהו. ואכן, מקצת שיריו של אלתרמן, כגון: "החולד"²⁰ ו"הזר מקנא לחן רעייתו"²¹ – עוסקים בקשר כזה, בשבועת אמונים של גבר לאישה, שבועה שאין להפר אותה: "לא להבל נשבעתי לך אמן", "ואני מעגל עולמים לך עג"²². אם נעיין בשיר "החולד", נראה, שגם הסיפא של השיר, החלק שלא מצוטט, תואם אף הוא את "קופסה שחורה": השורה: "ובצאתי לגנבך פֶּשְׁבֵּלֶת, סְנוּרְנֵי הַנֵּר בְּהֵלוּ"²³ מוסיפה להמחיש את הקשר המיוחד שבין בני הזוג גם במישור התוכן וגם באמצעות הקשר האינטרטקסטואלי עם שירו של ריה"ל "יה, אנה אמצאך"²⁴, שנאמר בו: "ובצאתי לקראתך – לקראתי מצאתיך". היגד זה מצביע על קשר מיוחד בין בני זוג, קשר, שלא יכול להתנתק ושאי אפשר בשום אופן להשתחרר ממנו. ואכן נשאר בני הזוג, כמו בשיר "החולד", "חֲשָׁכִים וְסִמּוּרִים לְמוֹלוּ". בהמשך השיר "החולד" נאמר:

"כִּי חֲצוּי הָעוֹלָם, כִּי הוּא שְׁנִיָּים,

וּכְפֹלָה הִיא הַמִּית מִסְפָּדוֹ,

כִּי אֵין בֵּית בְּלִי מֵת עַל כְּפִים,

וְאֵין מֵת שְׁיִשְׁכַּח אֶת בֵּיתוֹ"²⁵.

המת נשאר נאמן לנצח לביתו, כמו שהאדם החי נאמן למת. הקשר בין הגיבורים איננו ניתן לפירוק ולהתרה אפילו במוות. הקשר ביניהם הוא על-זמני ואינסופי. המת אינו מוכרח להיות מת ממש, אלא הוא יכול גם להיות "מת חי", עני, ערירי, גלמוד, מסכן, אדם הכמה לאהבה, אדם, שאיבד את לחלוחית החיים ואת רצון החיים, אדם, שחי במקום אחד, אך נכסף למקום אחר. כך גם בני הזוג הגרושים בספרנו אינם יכולים להינתק האחד מזולתו.

זאת-ועוד, העולם החצוי מעוצב בספרנו כמו העולם המתואר בשיר, "כי חצוי העולם, כי הוא שְׁנִיָּים". העולם ביצירה מיטלטל בין מערכות ניגודים מגוונות, כמו למשל: אהבה ושנאה (גדעון ואילנה), מערכת ניגודים פוליטית (ימין-שמאל), מערכת ניגודים של אמונות דתיות (דתיים-חילוניים) ותפיסות שונות.

20. שם, עמ' 161-163.

21. שם, עמ' 159-160.

22. שם, עמ' 159, 161, 162.

23. אלתרמן, שירים שמכבר, 1972, עמ' 161.

24. רבי יהודה הלוי, "יה אנה אמצאך", בתוך: שירמן חיים, השירה העברית בספרד ובפרובנס, ב', ירושלים – תל-אביב, מוסד ביאליק, תשט"ו, עמ' 524-525.

25. אלתרמן, שירים שמכבר, 1972, עמ' 163.

שנתון "lee" – תשס"ה כרך י'

אלתרמן דן אפוא בעניין השוני והניגוד ומצביע, בעצם, על עיקרון בסיסי המתקיים ביקום:
 "כי חצוי העולם, כי הוא שניים".

גם עוז מבסס ברומן "קופסה שחורה" עיקרון זה: הדבר ניכר בעיקר בעיצוב הקשר שבין אילנה ובין גרושה, גדעון. הקשר ביניהם סימביוטי, אמביוולנטי, נחחי, קשר כמעט מטפיזי, שאי אפשר לנתקו ולברוח ממנו, אך גם אי אפשר לקיימו. הגיבור ברומן של עוז מיטלטל בין אהבה לשנאה. גדעון הוא גם בלתי מושג, הוא מופיע פגומות טרנסצנדנטיות. הקשר עמו מעוצב גם כקשר בין אלוהים לאדם. גדעון נשאר לנצח אדון לבה של אילנה²⁶. גדעון מעוצב כישות מיוחדת בעלת תכונות מיוחדות: אין לברוח מפניו, ואי אפשר לשכוח אותו. תיאור זה יוצר אנלוגיה בינו ובין הקב"ה, שמלוא כל הארץ כבודו, והמשורר אומר לו "אברח ממך – אליך". אילנה כמהה אל גדעון, נכספת אליו, אך הוא בלתי מושג מבחינתה.

מלבד זה, דן הספר במרומז במשמעותה של מערכת קשרים שבין גבר לאישה, בטיבם של נישואים ובברית שנכרתת ביניהם, בשעה שהם נישאים זה לזה. כן מצביע הספר על חוסר היכולת לנתק ברית זו, שגירושים, ואפילו המוות – אין בכוחם להפר אותה.

על-פי הרומן נראה, שבני זוג שֶׁמְטַבֵּע בריאתם נועדו זה לזה, יכולים לחיות יחדיו בהרמוניה ובשלווה, או, לחלופין, להרוס האחד את זולתו, ולעתים, אפילו במערכת יחסים הרסנית ודורסנית כזו – קשורים הם זה לזה בקשר סימביוטי שאין לנתקו.

2. הנחש המעופף בין גדעון ואילנה

קשר נוסף בין "קופסה שחורה" ובין שירת אלתרמן והמקרא קיים בספרנו: המוטו, המופיע, כמובן, בתחילת הספר, הוא שירו של אלתרמן "הבכיי". הרומן "קופסה שחורה" מסתיים בציטוט כמעט מדויק של מזמור תהילים. השיר שברישא של ספרנו מעצב קשר סימביוטי בין בני זוג, קשר פתולוגי מסובך, שאפילו המוות לא יכול לנתקו, או לתקנו, קשר ללא פיוס, טעון רגשות קשים ומטענים נפשיים. וזאת – בניגוד מוחלט למזמור תהילים, המצוטט בסיפא של ספרנו, מזמור, המבשר פיוס קוסמי גורף (תהילים ק"ג).

המוטו של הספר – שירו של אלתרמן, הרומן של עוז והסיפא של הרומן, המצוטט כמעט בשלמות מזמור תהילים – שלושת אלה מצביעים על קשר משולש של "קופסה שחורה",

26. עוז 1986, עמ' 43, 46, 131.

שנתון "ke" – תשס"ה כרך י'

התנ"ך ושירת אלתרמן. ואכן, מתנהל ביניהם דו-שיח אינטנסיבי. הפיוס שבמזמור תהילים הוא אולי התשובה האפשרית היחידה למערכת היחסים הסימביוטית-חולנית, המתקיימת בין אילנה לבעלה לשעבר, פרופסור גדעון. גדעון מעוצב, כאמור, בספרנו כדמות טרנסצנדנטלית – הן בשל זווית הראייה שלו, והן בשל כיסופיה של אילנה אליו. אילנה מתארת אותו כמישהו שנמצא בכדור פורח, או בחללית: **"אינני יודעת היכן אתה, החדר השחור לָבֵן, שולחנך הריק, הבקבוק הריק, הכוס הריקה... מקיפה אותך תמיד במחשבותי, כמו תא של חללית אשר בתוכה אתה מיטלטל בלי הרף, מיבשת ליבשת"**²⁷.

זווית הראייה של גדעון היא אפוא זווית ראייה ארכימדית. גדעון מתבונן על הכול ממעוף הציפור, ובזכות זה יכול הוא להיות במקומות שונים כמעט בו-בזמן. הדבר מקנה לו יכולת לקלוט מקסימום אירועים ולראות הכול – בדומה לבורא, המשקיף על העולם מלמעלה, כמו שנאמר: **"השקיפה ממעון קדשך מן השמים, וברך את עמך, את ישראל"**²⁸. באמצעות החללית המתוארת גדעון נמצא בכל מקום – בדומה לקב"ה, שעליו נאמר: **"מלוא כל הארץ כבודו"**. בהמשך הפסוק **"השקיפה ממעון קדשך"** מצוייה בקשה, שהקב"ה יברך את עם ישראל, ואילו ב"קופסה שחורה" גדעון מפריע והורס, ואין כל ברכה בכך שהוא יכול להשקיף על אילנה ומשפחתה בכל עת. להערכתו, זווית-ראייה זו "ממעוף הציפור" מייחדת אף את זווית ראייתו של הדובר בשירו של אלתרמן, ובעיקר בשירים שבקובץ "כוכבים בחוץ". דומני, שאם נתבונן בשירי "כוכבים בחוץ" של אלתרמן, נוכל לזהות כבר מהשיר הראשון, "עוד חוזר הניגון", שזווית הראייה של הדובר מעוצבת כ"עין גדולה" של דובר, המשקיף על העולם מלמעלה למטה – ממעוף הציפור, או מן הצד. הדובר רואה את הדרך הנפקחת לאורך, את ההלך שמהלך בה, את צמרת האילן – מלמעלה. זווית ראייה זו גם היא חלק מסוד קסמם של שירי "כוכבים בחוץ": בשירת "כוכבים בחוץ" משקיף הדובר על העולם ורואה אותו מבחוץ. הוא רואה את "העצים שעלו מן הטל", ולא את הטל שעל העצים. הוא מתבונן בעולם, כאילו מתבונן הוא בפניו של בן אדם, ורואה את פניו עֲדויות בעגילים²⁹.

גם בשירי "שמחת עניים" משקיף הגבר המת על רעייתו, אפילו בהיותה ספונה בביתה, ושומר את צעדיה³⁰. הוא רואה כל מה שקורה לה, חודר במבטו אפילו לביתה, לחדרה ולמיטתה,

27. עוז 1986, עמ' 38.

28. דברים כ"ו, 15.

29. אלתרמן, שירים שמכבר, 1972, עמ' 37.

30. שם, עמ' 151-178.

שנתון "לך" – תשס"ה כרך י'

וכמו גדעון גם הוא מספר: **"ובלכתך אל משכבך בשנים... לא תנוסי מאיש העיניים המצעק לך אשתי אשתי"**.

גם גדעון, גיבור ספרנו, מרחף מלמעלה – כדמות אלוהית יודעת כול. נראה, שנוצרת ברומן אנלוגיה נוספת, בין דמותו של גדעון ובין "החולד" של אלטרמן, המופיע במוטו של הספר. גדעון, כמו החולד, יורד לתהום, חותר מלמטה כמוהו, זוחל הוא מתחת לרצפה, ומתחת לקורות הבית: **"את שמעיני בנפץ הטיח ובחרוק הרצפה בלילות"**, ובכך נסגר סביב אילנה מעגל, כאשר גדעון מרחף מעליה בחללית, וחותר תחת רצפת ביתה כחולד, ומנפץ את טיח הקירות שסובבים אותה. אילנה איננה מסוגלת להיחלץ ממעגל זה. קשר מעין זה של מעגל המתהדק, הנסגר סביב האישה, מצוי בגלוי ובמפורש גם בשיר נוסף מ"שמחת עניים": "הזר מקנא לחן רעייתו"³¹.

בשיר אומר הדובר – המת החי – לאשתו לשעבר:

"ואני מעגל עולמים לך עג,

ואני על קו קמו עיט חג",

גם בשיר הנ"ל, כמו ב"קופסה שחורה", מעוצבת מערכת יחסים סימביוטית-פתולוגית בין גבר לאישה: הגבר חג מעגל סביב אשתו, עג סביבה – כעיט, שעומד לעוט על טרפו, ומצייר סביבה – כחוני המעגל – עיגול מטפיזי, מעגל עולמים.

ג. אילנה-העבד הנרצע לגדעון

הקשר בין אילנה לגדעון מעוצב בדרך אינטרטקסטואלית נוספת: אילנה איננה מסוגלת להתנתק מגדעון אפילו לאחר שבע שנות גירושים, שבמהלכן היא נישאה לסומו וילדה בת. אכן, מתקיים בה מה שנאמר בשיר "האסופי" מאת אלטרמן: **"ואני שנתקתי מבלי הגמל, לא נגמלתי ולא אנתק"**³².

חוסר היכולת של אילנה להתנתק מהקשר עם גדעון הנערץ והבלתי מושג – מתבטא גם בהשוואה, שאילנה משווה את עצמה לעבד נרצע, או לאמה עברייה³³, ואף להגר המקראית, שהייתה גם היא שפחתה של שרה. הדבר עולה ממכתבה: **"אהבתי את אדוני, לא אובה לצאת**

31. אלטרמן, **שירים שמכבר**, 1972, עמ' 159.

32. **עיר היונה**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1972, עמ' 224-225 (להלן: אלטרמן, **עיר היונה**, 1972).

33. **שמות** כ"א 5.

שנתון "le" – תשס"ה כרך י'

לחופשי. גם אתה שילחת אותי אל פאתי הממלכה, אל המדבר, כמו הגר עם בנה ישמעאל למות בצמא בשימון".³⁴

אילנה ממחישה בהיגד זה את אהבתה לגדעון ואת כבלי האהבה, שעדיין כובלים אותה אליו. היא עדיין אוהבת אותו, אין היא מוכנה להתנתק ממנו, ואין היא יכולה להשלים עם הריחוק ממנו. במכתביה מדגישה אילנה את חוסר שביעות הרצון שלה מהגירושים, שנכפו עליה בניגוד לרצונה. אילנה מנצלת את אותו היגד, שעבד נרצע במקרא משתמש בו, כאשר הוא מצהיר על חוסר רצונו לעזוב את אדונו: "אהבתי את אֲדֹנָי, את אשתי וְאֶת-בְּנֵי, לא אצא חפשי. ורצע אדניו את אזנו במרצע ועבדו לְעֵלָם"³⁵. תחושתה של אילנה כלפי גדעון היא תחושה, הדומה לזו של העבד כלפי אדונו. מכאן אפשר לראות, שגדעון הוא עדיין האדון שלה, והיא שפחתו. מצבה של אילנה קשה יותר ממצבו של עבד נרצע, כי אילנה וגדעון נפרדו כבר לפני שבע שנים, ואילנה נישאה לגבר אחר. משום כך, מבחינת ההלכה, אין היא יכולה לשוב אל גדעון, ואילו העבד יכול להישאר בבית אדונו. יתרה מכך, בסופו של דבר, אין היא יכולה לשוב אל גדעון גם מפאת מחלתו האנושה. ראוי להוסיף, שהציון המפורש של שבע שנות פירוד של אילנה וגדעון³⁶ – איננו מקרי: פרק זמן זה של שבע שנים תורם אף הוא לעיצובה של אילנה כעבד, המשתחרר בשנה השביעית.

העיון האינטרטקסטואלי חידד ועיצב את הקשר שבין אילנה לגדעון, בעלה הקודם, כקשר שבין עבד נרצע לאדונו. האנלוגיה בין אילנה והגר מחזקת ומדגישה את תחושת התסכול שלה. מאנלוגיה זו מובן, שאילנה חשה נטושה. נדמה לה, שבעלה זרק אותה ואת בנה למדבר בשרירות-לב, בעודה חלשה, והיא מזדהה עם דמותה של הגר המקראית³⁷ המשולחת למדבר. גם כאן ניתן לחוש בקשר העז שבין אילנה לגדעון: אילנה – כהגר – עדיין אוהבת את בעלה, שנטש אותה והשאיר אותה למות במדבר. זהו מוות רגשי, וגם כאשר אילנה רחוקה מגדעון, היא חשה שְׁמֵמָה רגשית, כאילו הייתה במדבר, וזאת – למרות העובדה שהיא נשואה לסומו.

ד. סומו – החופר במקרא ובספרות חז"ל

34. עוז 1986, עמ' 37.

35. שמות כ"א 5-6.

36. שם, עמ' 8, 11.

37. בראשית כ"א 10, 14.

שנתון "ל" – תשס"ה כרך י'

בתחילת היצירה משתמש סומו בפסוקים רבים – כדי להוכיח את צדקת דבריו ולמצוא להם תימוכין. לשונו של סומו, שומר-המצוות והיודע-ספר, מתובלת בפסוקי מקרא ובאמרות חז"ל. הוא בונה על פיהם משפטים רבים ומשתמש בהם בכתב ובעל פה:

לבוטז הוא פונה בכינוי: **"בן נעוּת המרדוּת"** (עוז 1986, עמ' 46 – עפ"י שמואל א' כ', 30).

פרשנותו לפסוק **"חנוך לנער על-פי דרכו"** (משלי כ"ב, 6) – מיוחדת ומקורית (שם, עמ' 47). בהמשך (שם) הוא נעזר במשל הכרם התנכ"י: **"ויקו לעשות ענבים – ויעש באושים"** (יש' ה', 2).

ועוד-מפיו:

"כל המוחל על כבודו – כבודו אינו מחול" (שם, עמ' 49 – עפ"י כללים שונים בקידושין ל"ב, ע"א וע"ב).

"אין אדם נתפס על צערו" (שם, עמ' 50 – עפ"י בבא בתרא ט"ז, ע"ב).

"יש דין ויש דין" (שם, עמ' 54 – בניגוד ל"לית דין ולית דין" – ויקרא רבא כ"ח, א).

"יושב בשמים ישחק" (שם – עפ"י תהילים ב', 4).

"סובב הרוח" (שם – סובב, סובב, הולך הרוח – קהלת א', 6).

"שלח לחמך על פני המים, כי ג'ר'ב הימים תמצאנו" (שם – עפ"י קהלת י"א, 1).

"מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו" (שם, עמ' 67 – עפ"י תהילים כ"ד, 3).

"ארץ נתנה ביד רשע" (שם, עמ' 190 – עפ"י איוב ט', 24).

"הילכו שניים יחדיו בלתי אם נועדו" (שם, עמ' 68 – עפ"י עמוס ג', 3).

"כמו שהתורה אומרת על ישמעאל: 'פרא אדם, ידו בכול ויד כול בו'" (שם, עמ' 102 – עפ"י בראשית ט"ז, 12).

"דין מוחמד - בסיף", ולהבדיל: **"ציון במשפט תיפדה"** (שם - עפ"י ישעיהו א', 27).

אם כן מצאנו, שסומו מצטט פסוקים ואמרות חז"ל – לצורך ציון עובדות וכמשפטי חיווי. בדרך כלל משתמש סומו בפסוקי מקרא ובאמרות חז"ל גם כהוכחה לצדקת דבריו ולצדקת הרעיונות, אשר להם הוא מטיף. סומו מטיף לקיום מצוות היהדות ועוסק בסוגיות חינוכיות ובגאולת אדמת ארץ ישראל. סומו שלם עם דרכו, עם עצמו, עם אלוהיו, ומאשש את דבריו

שנתון "ke" – תשס"ה כרך י'

במכתביו – באמצעות פסוקי מקרא. נראה, שתפיסתו תמימה, ואין בלבו ספק בנוגע לצדקת דרכו ודרך מחשבתו. הפסוקים ואמרות חז"ל שגורים על פיו, מעצבים את תפיסת עולמו ומאששים אותה.

במהלך רומן המכתבים, לאחר שעולמו הכל-כך מסודר ומתוגמל – עולם של שכר ועונש – נסדק, כשנראה היה לו, שאשתו חוזרת לבעלה הקודם (בשעה שנעלמו מסומו עצמו הן עובדת מחלתו חשוכת-המרפא של גדעון, והן העובדה, שאשתו נסעה אך ורק כדי לסעוד אותו על ערש דווי), התחיל סומו לצטט פסוקים בעלי נימה שונה:

הפסוקים המצוטטים בפיו כבר אינם משפטי חיווי, שנועדו לאשש רעיונות. סומו חדל להשתמש בפסוקים – כדי להוכיח טענות דידקטיות, ומדבריו מתחילה לבצבץ נימה של התרסה. חומת הביטחון של אמונתו מתחילה להיסדק, ונימה של היסוס מתחילה להישמע ולהתגלות בטון של דבריו.

גם סגנון דבריו מתחיל להשתנות:

לפתע מפסיק סומו להשתמש במשפטי חיווי נחרצים, ומתחיל להשתמש במשפטים, הבנויים כשאלות רטוריות. מקצת שאלותיו הן שאלות אפיקורסיות, המובעות לעתים אף בפתטיות: **"ואולי הכל בטעות? ... גן עדן, והמבול... והסנה הנוער לא היו ולא נבראו אלא משל היו"**.³⁸ הנחה זו בנויה על משקל ההיגדים: **"איוב לא היה ולא נברא, אלא משל היה"**,³⁹ **"בן סורר לא היה ולא עתיד להיות..."**.⁴⁰ בשאלה זו מערער סומו על סיפור הבריאה ועל אמיתות סיפורי המקרא בכלל. כמו-כן הוא מנסה לשלול את אפשרות קיומו של הנס.

כאשר סומו נקלע בסיפור לסיטואציה של משבר, הוא מתייחס לפסוקי מקרא שונים על-פי מידת תקפותם, ומנסה לבחון את נכונותם:

לפתע הוא שואל שאלות ותוהה על הראשונות ועל התקפות של הפסוקים:

בנוגע לפסוק: **"שומר פתאים ה'"** (תהילים קט"ז, 6) – טוען סומו, שאין להבינו כפשוטו. מי שכתב אותו לא התכוון לסומו, אלא לטובים ממנו. **"דודך רשעים צלחה", "אויץ ניתנה ביד רשע..."**, **אלה הפסוקים האקטואליים**.⁴¹ במכתב, ששלח סומו לגדעון (בשעה שאילנה סעדה

38. שם, עמ' 189.

39. **בבא בתרא** ט"ו, ע"א.

40. **סנהדרין** ע"א, ע"א.

41. עוז 1986, עמ' 191.

שנתון "לך" – תשס"ה כרך י'

את גדעון – בהיותו על ערש דווי), הוא סיפר, שיצא לחורשת תלפיות: **ינשאתי עיני אל ההרים לראות מאין יבוא עזרי. איפה סומו ואיפה ההרים, ההרים החרישו ולא טרחו לתת לי תשובות על שאלות עתיקות יומין כגון: "עד מתי רשעים יעלוזו? השופט כל הארץ לא יעשה משפט?"**⁴². וזאת – בניגוד לפסוק: **"אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי. עזרי מעם ה', עושה שמיים וארץ. אל יתן למוט רגלך"**⁴³, פסוק, שפותח כמו ברומן בנשיאת עיניים אל ההרים, אך בניגוד לפסוק המקראי, שמשיב תשובה ניצחת לשואל: **"עזרי מעם ה'"**, הרי ברומן אין כל תשובה: ההרים לא ענו לו, ובכך מסתמנת מגמה של התרסה כלפי שמיא מפיו של סומו.

סומו התחיל לתהות ולהביע ספקות בדבר הנכונות של סיפורי המקרא הידועים. סומו התחיל לשאול שאלות ספקניות⁴⁴, שעיקרן הוא השאלה: מה יוצא מזה?

שאלות מסוג זה אינן תואמות את רוח ההלכה ואת העיקרון ההלכתי, המצווה את האדם לשמש את הרב שלא על מנת לקבל פרס⁴⁵.

"מה יצא לאוריה החיתי מזה שבסוף, המלך בא קצת על עונשו? – אפילו עכשיו שעברו שלושת אלפים שנה אנחנו עדיין קוראים בקדושה את זמירות דוד בן ישי ואילו קינות אוריה החיתי לא היו ולא נבראו."

"ה' רצה את הבל ואת מנחתו, ואל קין ומנחתו לא שעה – מה יצא להבל? הבל מת וקין חי וקיים והאות על מצחו עוד נותן לו חסינות ושום דבר לא מפריע לו"⁴⁶.

סומו, שבתחילה היה בעל תפיסת-עולם סדורה, ראה את העולם כעולם מסודר של שכר ועונש והיה בר-יכולת למצוא אסמכתא מקראית לכל דבר. עתה הוא שואל לפתע שאלות ומנסה להבין, מה יצא לו להבל הצדיק – מצדקותו. סומו מתחיל, בעצם, לפקפק בדברים עקרוניים, כגון שכר ועונש, ובצורך להתנהג בצדקות ולא ברשעות. הבחנתו הבסיסית בין טוב לרע מתחילה להיסדק. סומו מתחיל לבחון את הדברים על-פי מידת התועלת שהם מביאים. סומו מפקפק אף במציאות של גן עדן, ובכך תוהה על הראשונות **"זאולי הכול בטעות גן עדן..."**

42. שם, עמ' 186.

43. תהילים קכ"א, 1-3.

44. שם, עמ' 190.

45. פרקי אבות פרק א' משנה ג'.

46. שם, עמ' 190.

שנתון "ke" – תשס"ה כרך י'

והמבול... והסנה לא היו ולא נבראו"⁴⁷. ובכך עשוי הוא לפקפק גם בצורך של קיום המצוות ובעשיית הטוב.

עם סיום הספר, כשסומו כבר יודע על מחלתו של פרופ' גדעון, ויודע, שאילנה סועדת אותו על ערש דווי, הוא מבין, שאילנה איננה בוגדת בו, והוא סולח לה ולגדעון. כאות לפיוס ולסליחה – מצטט סומו במכתבו חלק ניכר ממזמור תהילים ק"ג, שעיקרו – פיוס קוסמי. לכאורה, נראה, שסומו חוזר לתפיסה הנאיבית, תפיסה, שתאמה את השקפת עולמו כאדם דתי וכאדם מאמין, אך, למעשה, שיבה מאוחרת כזו אינה אפשרית, שהרי לאחר המשבר של סומו – אמונתו בה' ותפיסתו הדתית כבר אינן יכולות להיות נאיביות באמת, אלא יש בהן השלמה, הסכמה, בגרות מסוימת, ואולי סקפטיות מדודה. רעיון החסד והפיוס נראה לו פתרון ראוי לתהיותיו; ייתכן, שהוא עדיין יכול לסמוך על אמירה מקראית, אך התייחסותו כבר פחות נאיבית ויותר ספקנית. מכאן נראה, שבאמצעות מעקב אחר אינטרטקסטואליות בטקסט – אפשר לעצב תהליך רוחני ונפשי, שעובר על גיבור ביצירה ספרותית.

ה. גדעון – הכופר במקרא

המקרא שגור גם על פיו של פרופ' גדעון, והוא משתמש בתשתיות מקראיות:

1. גדעון משיב למכותביו כלשונם, בייחוד כאשר הוא עונה על מכתביו של סומו, והוא עונה לו על-פי סגנונו ומשלב בדבריו פסוקים ושברי פסוקים:

"אתה במכתבך מאחל לי ש'הכוס תעבור עלי', והנה באמת היא עוברת וכמעט כבר התרוקנה. אתה מטיח בי שגזלתי ממך את 'כבשת הרש' ואת פירווי סעודתך. אבל בעצם אני הוא המלקט עכשיו פירוויים מהשולחן הכשר שלך. אתה מאיים עלי ש'בקרוב אעמוד לגורלי' ואני כבר בקושי עומד"⁴⁸.

2. כחוקר לשון – עוסק גדעון בפסוקי התנ"ך מהיבט של חקר שפה, מהיבט אטימולוגי. גדעון בוחן במחקרו שורשים, צירופי מילים וזמנים, המצויים בתנ"ך מבחינה דקדוקית. לדעתו,

"הלשון העברית הקדומה... אין לה כלל זמן הווה. במקומו יש רק צורת בינוני. – 'ואברהם יושב פתח האוהל'. לאמו, לא 'אי פעם יושב אברהם', ולא 'אברהם נהג

47. שם, עמ' 189.

48. עוז 1986, עמ' 204.

שנתון "ל" – תשס"ה כרך י'

לשבת', ולא 'בעת כתיבת הדברים האלה אברהם יושב', וגם לא בעת קריאתם, אלא כבהוראות בימיו של מחזה: בכל פעם שהמסך מתרומם – נשקף אלינו אברהם היושב פתח אוהלו. מעולם עד עולם. והוא יושב והוא יושב והוא יושב לעולמי עד בפתח האוהל ההוא"⁴⁹.

אגב הסיפא של הדברים הללו – נשמע קולו של פסוק אחר מהפיוט "אדון עולם": "והוא היה והוא הווה והוא יהיה בתפארה", פסוק המתאר את הקב"ה.

פרופ' גדעון עוסק במשמעות האינסוף, במשמעות החיים והמוות, ובצורות הזמנים בתנ"ך, ומגיע למסקנה, ש'העבר הנשגב והעתיד המזהיר מתלכדים ומוחצים ביניהם את ההווה הטמא. יורד ונפרש על היקום מין אל-זמן נורא הוד, נצחי, שמהותו היא מעל לחיים, מחוץ לחיים"⁵⁰.

כמו כן, באופן פרדוקסלי, לדבריו, 'השאיפה להרוס את ההווה בשם העבר והעתיד מקפלת בתוכה את היפוכה: ביטול כל הזמנים. קפאון. הווה נצחי. כאשר יתחדשו הימים כקדם ותיכון מלכות שמים הכל יעמוד מלכת, היקום ייעצר. התנועה תסולק וְעַמָּה יורחק גם האופק... 'וגר זאב עם כבש' – לא בשביתת נשק זמנית אלא אחת ולתמיד: אותו זאב. אותו כבש. בלי אוושה ובלי משב רוח. ביטול המוות דומה בכל למוות. הביטוי העברי המיסטי 'אחרית הימים' פירושו: אחרית הימים. פשוטו כמשמעו"⁵¹.

פרדוקס נוסף הוא "ביטול ההווה השפל לטובת הווה נשגב שנושקים בו עבר ועתיד, פירושו גם: קץ המאבק. עידן השלום והאושר נצחיים... במלכות הגאולה אין אפוא מקום לגואל. נצחון המהפכה הוא כליונה... עיר האלוהים המשוחררת אינה זקוקה למשחררים. הפתרון: למות על מפתנה..."⁵².

גדעון, כאמור, משתמש בפסוקי מקרא גם בתשובותיו לסומו. על שאלתו הרטורית הפתטית של סומו, הנסמכת על פסוק מקראי: 'עד מתי רשעים יעלוזו?', הוא משיב תשובה קונקרטיית הלועגת לשואל: "עד מתי רשעים יעלוזו?... עד ספטמבר. או עד אוקטובר. לכל היותר עד דצמבר"⁵³.

49. שם, עמ' 116.

50. שם.

51. שם, עמ' 116.

52. שם, עמ' 116-117.

53. שם, עמ' 213.

שנתון "le" – תשס"ה כרך י'

בתשובה זו מצהיר גדעון, שהוא הבין, שהוא-הוא הרשע העולז, נושא השאלה, והוא רומז בתשובתו לעובדה, שימיו ספורים וקצובים. גם לפסוק "ואהבת לרעך כמוך"⁵⁴ – מתייחס גדעון בלגלוג: גדעון נדרש פעמיים לפסוק זה – באמצעות ביטוי אירוני, שהוא מצרף לו בדרכו המיוחדת. גדעון, הסקפטי, שאיננו יודע אהבה מהי, ואיננו יכול לאהוב אישה, ואפילו את בנו, כותב כך:

"ואהבת לרעך כמוך – ומיד, או שנכניס בך כדור"⁵⁵.

"ואהבת לרעך כמוך – אך אם כבר אֶקְלָה בך שנאת עצמך, הציווי הזה נטען אירוניה קטלנית"⁵⁶. התייחסותו של גדעון לפסוקים הללו מקורית, נועזת ואפילו מתריסה.

מדבריו נשמעת ועולה בעקיפין טענה כלפי הפסוק: "ואהבת לרעך כמוך". האומנם ניתן לדרוש באופן חד-משמעי ואולטימטיבי לאהוב את הזולת כמוך? האם קיום צו כזה – אפשרי? על-פי הדרך, שבה הוא משלים את הפסוקים, נראה, שלדעתו אי אפשר לדרוש מאדם לקיים מצווה כזאת. נראה, שגדעון יוצא נגד התפיסה, שניתן לצוות על האדם לאהוב, שניתן לאהוב בכפייה ובאמצעות צו דתי.

גדעון, העוסק בלשון, באטימולוגיה ובמקורות של שורשי מילים, רגיש דיו לחוש בבעיה נוספת: צו זה של "ואהבת לרעך כמוך" הוא צו נחרץ ללא נימוק כלשהו, ללא הסבר. עצם העובדה, שגדעון ממשיך את הפסוק ומשלים אותו על-פי רצונו – מראה, שלדעתו קיים פער כלשהו, חסר הסבר לצו זה. גדעון גם מנהל שיח עם הפסוק ועושה לו דקונסטרוקציה. בעצם, הוא מערער על רוח הפסוק ועל כוונתו הראשונית – באמצעות השאלה: מה קורה, אם אינך אוהב את עצמך, ובכלל – אהבה מהי? האם כל אדם יכול לדעת מהי אהבה? ואם איננו אוהב את עצמו ואינו יודע בכלל מהי אהבה, כיצד יאהב את רעהו?

גדעון מתייחס לפסוקים הללו מזווית ראייה ייחודית, שמקורה בגישה סרקסטית המאפיינת אותו. קשה לו להבין פסוקים כאלה כפשוטם. כמו-כן ברגישותו הרבה, הוא חש בצרימה כלשהי בין התוכן (הצו) של הפסוק, הכל-כך אנושי ואלטרואיסטי, לבין אופן אמירתו. היגד זה נאמר בדרך של צו נחרץ וחד-משמעי, וסימן קריאה – בסופו. עיצוב זה של פסוק בעל מסר הומני חשוב ונאצל בדרך של ציווי חד-משמעי – סותר במידה רבה את רוח הצו, את מהותו

54. ויקרא י"ט, 18.

55. עוז 1986, עמ' 157.

56. ש.ס.

שנתון "lee" – תשס"ה כרך י'

הפנימית ואת כוונתו המקורית, ומכאן – תחושת הדיסוננס. אם נבדוק את גישתו של גדעון לפסוקי המקרא, נבחין בהתייחסות צינית וביקורתית לפסוקים אלה: גדעון מתייחס באירוניה לפסוקים, ומנמיך אותם; על שאלות רטוריות, פתטיות, כגון "עד מתי רשעים יעלוזו", הוא עונה תשובות ראיסטיות-קונקרטייות. באמצעות התשובות הללו מרדד גדעון את המשמעות שבבסיס השאלה התאולוגית ועושה רדוקציה לפסוקים בכך שהוא מציע הסבר מעשי גרדא. צווים נחרצים וחד-משמעיים זוכים בספר לתוספת ייחודית, שגדעון מוסיף להם. תוספת זו מערערת על תקפותם וצובעת במשמעות מחודשת את מה שנאמר בהם.

ו. הפיוס בסיום

הרומן מסתיים, כאמור, בשיבוץ של מזמור מספר תהילים: המזמור פותח במילים "בזכי נפש", ולכאורה, נדמה, שהמשכו יהיה המזמור המוכר מתהילים ק"ד, המדבר על ההרמוניה המושלמת בבריאה, אך עוז מצטט דווקא קטע נרחב מתהילים ק"ג. מזמור זה מדבר על החסד והסליחה ועל האופן, שבו ה' סולח ליראיו. המזמור מצביע על אלמנטים שונים, מנוגדים ומרוחקים ועל קשרים ביניהם: "כרחוק מזרח ממערב הרחיק ממנו את פשעינו. כי פגבה שמים על הארץ גבר חסדו על יראיו..." המזמור מסמן פיוס בין הבורא לאדם. פיוס זה נחוץ ומתחייב דווקא בעולם בינארי, כמו העולם שמעוצב במזמור וכמו זה שמעוצב ב"קופסה שחורה". ב"קופסה שחורה" קיימות מערכות ניגודים רבות, כגון גבר-אישה (גדעון-אילנה, סומו-אילנה), דתיים-חילוניים (סומו-אילנה, סומו-גדעון), אנשי ימין-אנשי שמאל (סומו-גדעון), יהודים-ערבים.

גם על-פי המזמור מתהילים, המצוטט בסיפא של ספרנו, מיטלטל העולם בין מערכות בינאריות של שמים-ארץ, מזרח-מערב: "כגובה שמים על הארץ גבר חסדו על יראיו. כרחוק מזרח ממערב הרחיק ממנו את פשעינו"⁵⁷. הניגודים הגדולים הללו והמרחקים העצומים הללו: מרחקים אנכיים – שמים וארץ, ומרחקים אופקיים – מזרח ומערב הם בסיס לחסד הגדול של הבורא ולסליחתו. העולם מנוגד, ניגודים רבים מצויים בו, והבורא הוא היוצר את הסינתזה – הוא מאחד אותו על-ידי חסד וסליחה. ייתכן, שבאמצעות איחוד הניגודים ובדרך הפיוס – ניתן לגשר ולפשר על פני מערכות שונות כל כך. רומנים שונים של עוז, שביסודם – ניגודים רבים, מסתיימים בנימה מסוימת של חסד ופיוס (כמו "לדעת אישה", "המצב

57. עוז 1986, עמ' 230.

שנתון "le" – תשס"ה כרך י'

השלישי", וכמובן, "קופסה שחורה"), ויש בכך משום גישור על האלמנטים הקוטביים שביניהם מיטלטל העולם⁵⁸.

המזמור, שנמצא בסיומו של ספרנו, מורה לנו גם-כן, שאפילו יהיה האדם גדול, חזק, שולט, גאון, ידען ככל שיהיה – בכל זאת תמיד ייחרץ גורלו: הוא בן תמותה, כי יסודו-מעפר, ו"אנוש – כחציר ימיו". הכול – בבחינת אפיזודה חולפת. האדם יודע את מקומו, והדבר היחיד החשוב לגביו הוא החסד. סומו הוא שמצטט מזמור זה, ולמרות דמותו הנלעגת משהו בסיפורנו – הוא תורם ליצירה ממד של פיוס וסליחה. תרומה זו חיונית למערכת יחסים מורכבת וטעונה כל כך – כמו זו שבין אילנה לגדעון, שמצוי על ערש דווי. אף שסומו בעל דעות רחוקות מדעותיהם של גיבורים אחרים, הוא מסוגל בכל זאת לתווך ולפשר בין הגיבורים השונים שבספר.

הרומן "קופסה שחורה" מיטלטל בין השיר: "הבכיי", שמעצב כאב ועצב עקב פרידה, המשמש כאמור, מוטו ברומן שלנו – עקב התרסקות טראומטית של נישואין, שהייתה בהם אהבה אדירה, ובין מזמור תהילים המובא בסיומו, שמסתמן בו פיוס קוסמי. בתווך מתנהלת חליפת מכתבים, אשר בה מתקיים ניסיון כלשהו לפתוח את הקופסה השחורה ולמצוא את הסיבות להתרסקות הנישואים, את משמעות הסוד של דרך עלם בעלמה ואת הקשר שבין אהבה עזה לבין שנאה תהומית. לבסוף, לקראת סיום הרומן ולקראת מותו המתקרב של גדעון – מסתמן פיוס-מה בין הגיבורים.

58. בן דב ניצה, "האמנם מנוחה נכונה לאחר הסערה"? על סיומי סיפורים ומסות, בתוך ספר עמוס עוז, באר-שבע, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תש"ס, עמ' 35-40.
שנתון "kē" – תשס"ה כרך י'

שנתון "אק" – תשס"ה כרך י'